

არტაანელთა მემკვიდრეობაში ასახული წარსულის ფურცლები კონსტანტინე ოდიშარიას (მარტვილელი) ჩანაწერების მიხედვით

ნაილა ჩელებაძე

ისტორიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის
უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი; საქართველოს
საპატრიარქოს წმიდა ტბელ აბუსერისძის
სახელობის უნივერსიტეტის პროფესორი
ელ-ფოსტა: naila.chelebadze@bsu.edu.ge
ORCID: 0009-0003-2451-1753

აბსტრაქტი: ნაშრომში წარმოდგენილია კ. ოდიშარიას მიერ 1913-1920 წლებში სტაციონარული კვლევით ჩანერილი მასალების საფუძველზე არტაანის მხარის ისტორიული წარსულის ასახვის ცდა, რომლის მხოლოდ მცირე ნაწილია აპრობირებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ამჟამად არტაანი დღევანდელი თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრებშია მოქცეული, რაც კიდევ მეტად ზრდის მისი შესწავლის მნიშვნელობას.

ნაშრომში გამოკვლეული კ. ოდიშარიას მიერ ვრცლად წარმოდგენილი არტაანის მხარის რეალურ ისტორიასთან დაკავშირებული ამბები და მდიდარი სტატისტიკური მონაცემები – 600-მდე ტოპონიმი, ეთნიკური ვითარებისა და ტრადიციული ყოფა-ცხოვრების ასპექტები, ზედმიწევნით ზუსტად აღწერილი, ხშირად რისკის ფასად მოძიებული ისტორიულ-კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები თუ მათი ნაშთები, მათ შორის 40-მდე ქართული საისტორიო წარწერით შემონახული 500-მდე ეკლესია, ასზე მეტი ციხე-სიმაგრე, 8-ზე მეტი არხი და მილი (მათ შორის რძის სატრანზიტო მილი), 5 ხიდი და სხვა მრავალი, მეტ დამაჯერებლობას სძენს იმ გარემოებას, რომ არტაანის კულტურული მემკვიდრეობა ტრადიციული ქართული კულტურის ფესვებზეა დაფუძნებული.

ნაშრომში განხილულია რამდენიმე ისტორიული ფაქტი და მოვლენა ისტორიული მხარის ქართული მოსახლეობისგან მიღებული ინფორმაციების, თქმულება-გადმოცემების შედარებათა საფუძველზე. მაგალითად, გამოვლენილია საინტერესო ინტერპრეტაცია თამარ მეფის ანდერძისა თავისი შვილისადმი – ლაშა-გიორგისადმი. დაზუსტებულია „ვეფხისტყაოსნის“ ხალხურ ვერსიაში მთავარი გმირების მიერ თამარ მეფის ხსოვნისადმი პატივის მიგების – ლამით 30 აპრილს 1 მაისის გარიჟრაჟამდე ლოცვის თარიღისა და საეკლესიო კალენდრის 15 მაისს დაწესებული თამარ მეფის გარდაცვალების დღის იგივეობა. ასევე, მოცემულია ინფორმაცია ოთარ-ბეგ შერვაშიძის საოჯახო რელიქვიაში პერგამენტზე გადანერილი 1436 წლით დათარიღებული „ვეფხისტყაოსნის“ უძველესი ხელნაწერის შესახებ.

არტაანის ისტორიის მატიანეს ავსებს კ. ოდიშარიას მიერ ფიქსირებული მრავალფეროვანი ტოპონიმები. სოფელ სინოდის სახელდება განხილულია როგორც რელიგიური ოიკონიმი, რომელიც შესაძლოა ჯავახეთში საკათალიკოსოს დროებითი რეზიდენციის არსებობას უკავშირდებოდეს. ასევე, სოფელი სინოდი ნავარაუდევია როგორც „ჯავახეთის კრების“ ჩატარების ადგილი.

არტაანულ ჩანაწერებში ასახულია თამარ მეფის გარდაცვალების შემდეგ განდგომილი განძის ათაბაგის წინააღმდეგ მისი მემკვიდრის – ლაშა-გიორგის მხედართმთავრებთან შეუთანხმებელი ლაშქრობის ამბავი, რასაც მათი აღშფოთება გამოუწვევია. სწორედ ამ ფაქტთანაა დაკავშირებული დიდებულების პროტესტის საპასუხოდ ლაშა-გიორგის მიერ სოფლისთვის ურჩის დარქმევის გადმოცემა.

დამაჯერებელია კ. ოდიშარიას მიერ „ვეფხისტყაოსნის“ მითოპოეტური სამყაროს ყველა გასაღების არტაანის მიდამოებში წარმოსახვა, **რომელიც ადგილობრივ ქართველთა წარმოდგენაში** რეალურად, ისტორიული გეოგრაფიის დონეზე არსებული ცალკეული ადგილების (ქაჯეთის ციხე, სასახლე, პალაკაციოს ტბის გვირაბი და სხვ.) საფუძველზეა გააზრებული. ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთგვაროვნად განსაზღვრულ ქაჯეთის ციხის ლოკალიზაციის საკითხს და „ვეფხისტყაოსნის“ მითოპოეტური სამყაროს ყველა გასაღების არტაანის მიდამოებში წარმოსახვა, რომელიც ადგილობრივ ქართველთა წარმოდგენაში რეალურად, ისტორიული გეოგრაფიის დონეზე არსებული ცალკეული ადგილების (ქაჯეთის ციხე, სასახლე, პალაკაციოს ტბის გვირაბი და სხვ.) საფუძველზეა გააზრებული. ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთგვაროვნად განსაზღვრულ ქაჯეთის ციხის ლოკალიზაციის საკითხს და „ვეფხისტყაოსნის“ მითოპოეტური სამყაროს ყველა გასაღების არტაანის მიდამოებში წარმოსახვა,

ოსნის“ ქაჯეთის ციხის პროტოტიპად მიჩნევას, კ. ოდიშარიასეული ციხის ვრცელი აღწერა მეტ სანდოობას სძენს. გარდა ამისა, მიგნებულია ჩილდირის ციხის სხვა სახელწოდებაც – მზე-ქალას ციხე და სხვ.

ამდენად, კ. ოდიშარიას ჩანაწერები იძლევა ქართული მატრიანებისთვის ზოგიერთი უცნობი ტოპონიმის, კულტურული მემკვიდრეობის მრავალი ძეგლის შესწავლის, ქართველოლოგიის არაერთი პრობლემის გადაჭრის რეალურ შესაძლებლობას, რაც უტყუარს ხდის არტაანული მასალების პირველწყაროდ გამოყენებისა და სამეცნიერო მიმოქცევაში მათი ჩართვის გარდაუვალობას.

საკვანძო სიტყვები: არტაანი, ისტორია, თქმულება-გადმოცემები, ტოპონიმები, „ვეფხისტყაოსანი“, თამარ მეფე, ციხე-სიმაგრეები, კულტურული მემკვიდრეობა.

* * *

საუკუნეების მანძილზე მშობლიურ საქართველოს ჩამოშორებული არტაანის მხარის მიმართ ქართველ მამულიშვილთა ინტერესი არასოდეს შენელებულა. 1878 წლამდე ოსმალეთის მფლობელობაში არსებული ეს კუთხე მოინახულეს და ფრაგმენტული, მაგრამ მეტად ფასეული ცნობები დაგვიტოვეს დ. ბაქრაძემ, გ. ყაზბეგმა, მოგვიანებით ნ. მარმა, ექვ. თაყაიშვილმა, კ. სადოვსკიმ, ალ. ფრონელმა, ს. ბავრელმა, კოპტონაშვილმა და სხვ. ინფორმაციულობითა და სამეცნიერო ღირებულებებითაა გამორჩეული კონსტანტინე ოდიშარიას (მარტვილელი) მიერ 1913 წ. მიწურულიდან 1920 წლამდე არტაანის მხარეში მოძიებული დღემდე ნაკლებად ცნობილი ჩანაწერები, რომელსაც მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო „წერილები სტამბოლის ქართულის სავანის“ მეორე ტომში.

ქართველი საზოგადო მოღვაწე, მწიგნობარი და მეცნიერი, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, თბილისის განყოფილების მუდმივი წევრი კ. ოდიშარია XIX საუკუნის მიწურულს ქართული გაზეთების კორესპონდენტად მუშაობდა ბათუმში, სადაც იგი მხურვალე მამულიშვილად ყალიბდებოდა (სიხარულიძე, 1998:233; ფუტკარაძე შ., 2020:218-220). პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში, როდესაც ქვეყანაში უმძიმესი ვითარება შეიქმნა, კ. ოდიშარიას, როგორც ქართული სამოქმედო საზოგადოების არტაანის განყოფილების გამგეობის წევრს, მინდობილი ჰქონდა ომით დაზარალებული არტაანისა და ჩილდირის (საპოლიციო ნაწილებში) უბნებში მაჰმადიანი ქართველების მდგომარეობის გამორკვევა. მას შესანიშნავად ესმოდა, რომ არტაანი კულტურის აკვანია და ამიტომაც ამ მხარის მოსახლეობლად ენერგია არ დაუზოგავს. კ. ოდიშარიას არტაანის მხარის აღწერის მეცნიერული ღირებულების, მოგზაურული ჟანრის დღიურები წერილების სახით ქვეყნდებოდა გაზ. „საქართველოში“, ნაწილი კი სხვადასხვა სიძველეთსაცავში ინახება. ნაწილი ძეგლისა, ავტორს გვიან, აკად. ს. ჯანაშიასთვის გადაუცია (სიხარულიძე, 1998:23; ფუტკარაძე შ., 2020:218-220, ფუტკარაძე ე., 2023:413-422).

არტაანის მხარეში მოღვაწეობის პერიოდში კ. ოდიშარიამ, ადგილობრივ ქართველთა გამოკითხვის საფუძველზე შედგენილ სიძველეთა სიაში, აღწუსხა 600-ზე მეტი ქალაქი და სოფელი, ადგილობრივ ქართველთა ყოფა-ცხოვრების ამსახველი ჩანაწერები, რომლებიც ავტორს მაჰმადიანი ქართველების სახელწოდებით ჰყავს შეყვანილი. შეუფასებელია კ. ოდიშარიას მიერ დაფიქსირებული არაერთი ისტორიულ-კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლისა თუ მათი ნაშთების, ზოგჯერ სიცოცხლის რისკის ფასად მოძიებული დანვრილებითი აღწერის მონაცემები, მათ შორის 500-მდე ეკლესიისა 40-მდე ქართული წარწერით, 8-ზე მეტი არხისა და მილის (მათ შორის რძის სატრანზიტო მილსადენები), 5 ხიდის, ასზე მეტი ციხე-სიმაგრისა და სხვ., რომელთა ნაწილი მოსახლეობისგან ჩანერგილი ისტორიული ამბებითა თუ თქმულება-გადმოცემებით არის წარმოდგენილი. აღნიშნული მასალების მნიშვნელობას კიდევ მეტად ზრდის ის გარემოება, რომ მათში დაფიქსირებული ზემო ქართლის გეოგრაფიული სახელწოდებანი ქართული მატრიანებისთვის ნაწილობრივ უცნობია, რაც უტყუარს ხდის არტაანული მასალების პირველწყაროდ გამოყენების სანდოობასა და სამეცნიერო მიმოქცევაში მათი ჩართვის გარდაუვალობას.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრებით, ქართველთა წარმომავლობა, მათი პირვანდელი სამშობლო – ა რ ი ა ნ ქართლი დაკავშირებულია იმ ადგილთან, საიდანაც დაირწა კაცობრიობის კულტურის აკვანი (ინგოროყვა, 1939; XXXI-XXXII). საქართველოს ამ შორეული წა-

რსულის ნაწილია არტაანის ისტორიაც, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით არის „ქუე-ყანა არტაანისა“ (ქ/ც., 1955:10,23), კ. ოდიშარიას მიერ საქართველოს ამ ერთ-ერთ უძველეს ისტორიულ მხარეში ჩანერილი მოგზაურობის შთაბეჭდილებები განსაკუთრებულია იმიტაც, რომ დღეს იგი მოქცეულია თურქეთის რესპუბლიკის ყარსის გუბერნიის (ვილაიეთში) შემადგენლობაში და ისტორიული მესხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის, აგრეთვე ჩილდირისა (აბოცი, პალაკაციო) და საკუთრივ არტაანის (არტაან-კოლა) ერთობლიობას წარმოადგენს. ტერიტორია, რომელიც პოლიტიკური კატაკლიზმების კვალდაკვალ იცვლებოდა და სცილდებოდა ძველქართველურ ტომთა განსახლების თავდაპირველ არეალს, მკვეთრად ცვლიდა არტაანის პროვინციის ისტორიულ გეოგრაფიას თავისი უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული მდებარეობის გამო, თუმცა ზოგად საზღვრებში თავად არტაანის გარდა, მისი სახელი და გავლენა მაინც წვდებოდა (შდრ. თაყაიშვილი, 1938:3). ოსმალეთის იმპერიის საზღვრებში მოქცეულ საქართველოს სხვა კუთხეების მსგავსად, 1878 წ. ბერლინის კონგრესის გადამწყვეტილებით, არტაანი დაუბრუნდა დედასამშობლოს, რომელიც XIX ს. ბოლო პერიოდიდან ფოცხოვთან, კოლასთან და ჩილდირთან ერთად ყარსის ოლქში შედიოდა (სადოვსკი, 1886:236). რაც შეეხება საეკლესიო საზღვრებს, არტაანი, ტალაშოს ზეითი სულას ჩათვლით „კოლის საზღურამდინ“, ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძის მიხედვით, მოიაზრებოდა ერუშნელის სამწყსოს ეპისკოპოსის იურისდიქციის ფარგლებში (ბაქრაძე, 1987:77). 1914-1920 წლებში არტაანის მხარე რუსეთისა და თურქეთის საომარ ველს წარმოადგენდა. 1921 წ. 15 ოქტომბერს, ყარსის ხელშეკრულებით, ეს მხარე ოსმალეთის მფლობელობაში გადავიდა. სწორედ ამ პერიოდს უკავშირდება კ. ოდიშარიას ჩანაწერების ძირითადი ნაწილი, რომლის სანდოობაც არტაანში ავტორის ხანგრძლივად ყოფნამ და სტაციონარულმა საქმიანობამ უფრო მეტად განამტკიცა.

კ. ოდიშარიას რამდენიმეწლიანი მოგზაურობის დროს ზედმიწევნით ზუსტად შედგენილი ტოპონიმების სია ისტორიულ-კულტურული გზამკვლევაა ნებისმიერი მკვლევარისათვის. მოგზაურობის ჩანაწერებიდან ნათლად იკვეთება ავტორის მცდელობა, სრულად გადმოეცა ადგილთა გეოგრაფიული, სტრატეგიული სურათი შესაბამისი ტოპონიმებითა და ისტორიებით. არტაანის მხარეში დაფიქსირებული 600-ზე მეტი ტოპონიმიდან ავტორი შეძლებისდაგვარად იძლევა მათი მნიშვნელობის ახსნას, რომელთა უმრავლესობა ძველ წყაროებში ნახსენები ტოპონიმების უძველესი ფონდის ანარეკლია. მოსახლეობის მეხსიერებაში საუკეთესოდ შემონახულ ტოპონიმთა ფართო ჩამონათვალი გვაძლევს მდიდარ მასალას არა მარტო საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა ეპოქის შესახებ, არამედ იძლევა ისტორიული და დღევანდელი ტოპონიმების შედარების საშუალებასაც (ნიკოლაიშვილი..., 2021:95-96; ბაქრაძე, 1987:65; სადოვსკი, 1886:13,27,35-37,43; ფრონელი, 1914:137, ხუციშვილი..., 2021:529-591 და სხვ.).

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ კ. ოდიშარიას მიერ შეკრებილი ტოპონიმები მოკლე ისტორიული ნარკვევია არტაანის მხარის წარსულის, XX ს. დასაწყისში არსებული მიგრაციის შედეგებით შეცვლილი დემოგრაფიული სურათის (ყარაფაფახები, ქურთები, სომხები, ბერძნები, აისორები და ა.შ.), სამეურნეო ყოფის თითქმის ყველა დარგის (ქობალი, მარცვალეთუბანი, საღომეთი, საბულარი, საღორეთი, საიხვე, ღვინია, საკირე და ა.შ.), კულტურის დიდი ტრადიციების (ზედა და ქვედა ხელოვანი), თავდაცვითი სისტემის (ქაჯეთის, მგელციხე, მზე-ქალას და ა.შ.), ქრისტიანი წმინდანებია და სინმინდეების (მერიემი-მარიამი, ნინო-ნუნისი, თამარი, სტეფანწმინდა, ზედანწმინდა, გიორგის-უბანი, მირიანი, პეტრე-პავლე, სინოდი და სხვ.), სახელოვანი მეფეებისა (თამარი, ლაშა-გიორგი) და სხვათა შესახებ.

სანიმუშოდ შევჩერდებით სოფელ ურჩის ტოპონიმთან დაკავშირებით, რომელიც უკავშირდება სოფლის სახელწოდებასა და მასთან დაკავშირებულ გადმოცემას, რომელიც არა მარტო ესადაგება ლაშა-გიორგის მეფობის აღნიშნულ ეპიზოდს, არამედ ამ ამბის თავისებურ ინტერპრეტაციასაც გვთავაზობს (ოდიშარია, 2020:113). ურჩი ური ყოფილა, ძველ ქართულ წყაროებში არტაანის პურად მოხსენიებული, სადაც ყველაზე უფრო ხანგრძლივად ყოფილან შემორჩენილი მაჰმადიანი ქართველები (ქავთარაძე, 2001:17; ბერძენიშვილი დ., 2009:104-105). ადგილობრივთა განმარტებით, სოფლისთვის ურჩის შერქმევის მიზეზი თამარ მეფის გარდაცვალების შემდეგ შექმნილი ვითარება გამხდარა, როდესაც განძის ათაბაგს საქართველოსთვის ხარკის გადახდა შეუწყვეტია, ხოლო ლაშა-გიორგის მხედართმთავრების შეუთანხმებლად გაულაშქრია მის წინააღმდეგ. მიუხედავად

იმისა, რომ ქართველმა მებრძოლეებმა უკან დაახევინეს მტერს, მეფის ასეთი საქციელის საპასუხოდ აღშფოთებულ დიდებულებს განუცხადებიათ, რომ თუ კიდეც განმეორდებოდა მსგავსი რამ, ისინი უკან გაატრიალებდნენ თავიანთ ჯარს. ლაშა-გიორგის ბოდიში მოუხდია მათთვის, თუმცა დიდებულების პროტესტის საპასუხოდ სოფლისთვის ურჩი უნოდებიაო. ლაშა-გიორგის, როგორც თამარ მეფის თანამოსაყდრის სიახლოვე ამ მხარესთან იმითაც უნდა ყოფილიყო განპირობებული, რომ მის საუფლისწულო დომენს წარმოადგენდა ჯავახეთი, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით მოიცავდა ტერიტორიას „ფანავრითგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა“, მათ შორის არტაანსაც (ქ/ც., 1955:4).

საყურადღებოდ გვეჩვენება, ასევე, სოფელ **სინოდის** სახელწოდება, რომელსაც ესაზღვრებოდა სოფლები თეთრი ქოში და შიგამელია (მარტვილელი, 2020:191). ამ ისტორიულ ოიკონიმს შესაძლოა საფუძვლად დასდებოდა „ჯავახეთის კრების“, ან კიდეც, მცხეთის საკათალიკოსოს „ქართველთა სამეფოში“ დროებით გადატანის ისტორიული ფაქტი, რაც არაბთა ბატონობის მძიმე პერიოდში ქართული პოლიტიკური ცენტრის სამხრეთში გადატანით, ასევე, სომხური ეკლესიის ამბიციებისა და პრეტენზიების გაძლიერებითა და ქართულ ოლქებზე შემოღწევით უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი. მეუფე ანანიას მოსაზრებით, აღნიშნულ პერიოდში (მცხეთას) კათალიკოსი იჯდა არა მცხეთაში (ქალაქში), არამედ ჯერ გუარამ მამფალის „სამამფლოში“, რომელიც მოიცავდა სამცხეს, ჯავახეთს, თრიალეთს, არტაანს, ტაშირსა და აბოცს, ხოლო შემდგომ დავით კურაპალატის „ქართველთა სამეფოში“. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ჩანს, რომ მის დროს ქართული ეკლესიის კრება, რომელსაც მრავალი ეპისკოპოსი ესწრებოდა, ჩატარდა არა მცხეთაში, არამედ ჯავახეთში. ამ კრებას ახალი კათალიკოსი უნდა გამოერჩია და ტახტზე დაესვა, ამიტომაც მოსალოდნელი იყო კრების მცხეთაში ანუ საკათალიკოსო ქალაქში ჩატარება, მაგრამ მცხეთელ კათალიკოსს ჯავახეთში ირჩევდნენ... IX ს. ქართლის სამხრეთ მიწებზე არსებობდა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეული სამამფლოს სახელწოდებით ... ჩანს, რომ სამამფლო არის ის პოლიტიკური ოლქი, სადაც თავისუფლად მოქმედებს ქართული ეკლესია“ (ჯაფარიძე, 2009:662-663).

ქართული მოსახლეობისგან თითქმის დაცლილ არტაანის სოფლებში, კ. ოდიშარიასთვის საქართველოს ისტორია ცოცხლდებოდა თანამოძმეებთან შეხვედრით, მათთან საუბარში, ქართული სიტყვის გაგონებით, რადგან „თითოეული **ოქროპირი** მჭერმეტყველია ჩვენი რაობისა და ჩვენი კულტურის სიდიადისა“. იგი ერთგან სიამაყით წერდა, რომ „სოფ. ბადელიდან ჩილდირამდე – ქართველებია და თავიც ქართველად მოაქვთ!“-ო (მარტვილელი, 2020:186). სწორედ ეს აძლიერებდა მას და იმედებით აღვსილი ხშირად დიდი რისკის ფასად კვლავ აგრძელებდა ისტორიული მხარის ყოველი დეტალის მონახულებასა და ფიქსაციას.

კ. ოდიშარიას საერთო შთაბეჭდილებას არტაანის ქართველობაზე კიდეც მეტად განამტკიცებდა ის გარემოება, რომ ისინი დიდი პატივისცემით ეპყრობოდნენ მამა-პაპათა სახელებს, წინაპართა ნაშთებს (მარტვილელი, 2020:192). სოფელ **გუგუბაში** ყოფნისას ავტორი აღაფრთოვანა იქაურმა მოხუცმა თეიმურაზ ყადირ-ოღლი წითლანაძემ, რომელიც ქართულად წმინდად ლაპარაკობდა, კარგად იცოდა წერა-კითხვა და საქართველოს ისტორია. საგულისხმოა, რომ მისთვის წერა-კითხვა პლატონ იოსელიანს თბილისში უსწავლებია და მისგანვე მიუღია საჩუქრად ვახუშტი ბაგრატიონის დიდი ფორმის ტყავის ყდიანი ხელნაწერი „საქართველოს ისტორია“, რომელიც ზანდუკში წითელ ფარჩაში გახვეული სათუთად ჰქონია შენახული. მოხუც თეიმურაზს გულწრფელად უღიარებია კ. ოდიშარიასთან, რომ **„დღეს ეს წიგნი შვილებს მირჩენია“**-ო. (ოდიშარია, 2020:120). შესაძლოა თეიმურაზ ყადირ-ოღლი წითლანაძისა და პლ. იოსელიანის ასეთი მჭიდრო კავშირის შედეგად აღმოჩნდა საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო **„მესხური დავითნის ქრონიკა“** ანუ მესხური მატიაწე ამ უკანასკნელის საკუთრებაში, რომელიც დიმიტრი ბაქრაძემ აღმოაჩინა ცნობილი მოღვაწის არქივში (სამხრეთ..., 1961:102).

არტაანელთა მესხიერებაში ასახულ საისტორიო ამბებში განსაკუთრებული ადგილი სიცოცხლეშივე ლეგენდად ქცეულ თამარ მეფეს უჭირავს. ქართველი ხალხი უამრავ ძველ ნაგებობას უკავშირებს მის სახელს – ციხე-სიმაგრეებს, კოშკებს, ეკლესიებს, მონასტრებს, გზებსა თუ ხიდებს. ამ კუთხით გამორჩეულია არტაანის ისტორიული მხარე, რომელსაც მეფე თამარი ხშირად სტუმრობდა თავის ამაღლასთან ერთად – „გაზაფხულ ... წარვიდიან კოლას, თავსა არტაანისასა...“

(ქ/ც, 1955:100). კ. ოდიშარიას ჩანაწერებში დაფიქსირებულია თამარ მეფის სახელთან დაკავშირებული 16 „თამარის გზა“ და 19 სხვადასხვა ადგილი. მის მიერ ჩანწერილი არაერთი ცნობა არტაანელთა მეხსიერებაში თამარ მეფის სახელის უდიდესი თავყვანისცემის გამოხატულებაა. არტაანელთა რწმენით, თამარი „ალიყვანა (ანგელოზებმა) ცოცხლად ზეცაში და ჩვენ მის საფლავს აქვედებთ“-ო (ოდიშარია, 2020:128). კ. ოდიშარიას არტაანის ტაძარში უნახავს თამარ მეფის მიერ საყურის შეწირვის ხატი, რომელიც ცნობილი გადმოცემის რეალობის ამსახველია (ოდიშარია, 2020:123). უცნობია სხვა მრავალ გადმოცემათაგან ისტორიის რომელ ამბავს ასახავდა ტოპონიმ „ოქროს ქოთანის“ თამარ მეფესთან დაკავშირება, ისევე როგორც ს. ბავრელის მეგზურის ნაამბობი, თვალუწვდენელ კლდეზე „ხის „ტახტის“ არსებობისა, სადაც თამარ დედოფალის საბჭო ადგილი ყოფილაო“ (ბავრელი, 1878:1).

ისტორიაში კარგად ცნობილი თამარ მეფის ანდერძის გარდა, არტაანელთა მეხსიერებაში შემონახულა ლაშა-გიორგისთვის ცალკე დანატოვარი ანდერძიც, რომლითაც მეფე თამარი შვილს შეახსენებდა, რომ „შეგუქმენი ხანა ოქროსი ჩემს ერს“-ო (ოდიშარია, 2020:128).

არტაანელებს ზუსტად შემოუნახავთ ცნობა თამარ მეფის გარდაცვალების დღესთან დაკავშირებით. **„ვეფხისტყაოსნის“** ხალხურ ვერსიაში მთავარი გმირები დიდ პატივს მიაგებენ თამარ მეფის ხსოვნას, რომლებმაც შეჰფიცეს, „...ყოველ წელს აქ ჩამოსულიყვნენ და თამარისთვის ელოცათ – ღამით 30 აპრილს 1 მაისის გარიჟრაჟამდე (ოდიშარია, 2020:130). რეალურად ეს დღე ემთხვევა **საეკლესიო კალენდრით თამარ მეფის გარდაცვალების დღეს – 15 მაისს**. საგულისხმოა, რომ ქრისტიანული დღესასწაულებისადმი ხსოვნის შესახებ გვაუწყებს ს. ბავრელიც. თურმე სოფელ ველის თავზე, მაღლოსის მთაზე, ქრისტიანობის დროს ყველა მხრიდან შეკრებილი მოსახლეობა ამალმებას დღესასწაულობდა. დღეობის შემდეგ კი ცხენებით ჯირითი და ჭიდაობა იმართებოდა (ბავრელი, 1878:2).

კ. ოდიშარიას შეფასებით, „შოთა რუსთაველი თავისი მძლავრის ნიჭით და მაღალის აზროვნებით მზეს წვდა ხელებით და ისიც XII საუკუნეში.“ სწორედ ამ გარემოებამ განსაზღვრა მისი მთავარი მიზანი – შოთა რუსთაველის მშობლიური კუთხის მოძიება, რომლის შესაძლებლობა უფრო მეტად განუმტკიცდა არტაანში მიღებული შთაბეჭდილებების გამო. იგი ამის შესახებ დაბეჯითებით მიუთითებდა 1937 წ. ჩანაწერშიც, რომ „...შოთა რუსთაველის ცხოვრებისა და ვინაობის გამოკვლევაში მკვლევარებს უფრო მეტი ნაყოფიერების მიღება არტაანის მხარის შესწავლით შეეძლოთ“ (მარტვილელი, 2020:211). საკაცობრიო კულტურის გვირგვინს – **„ვეფხისტყაოსანს“** რომ ქართველი ერის გულში ხელთუქმნელი ძეგლი აქვს აღმართული, კ. ოდიშარიას ნათლად დაანახა ვეფხისტყაოსნური სიყვარულით აღსავსე ქართველობამ, სოფელ ორკიზში ტექსტის ზეპირად მცოდნე არტაანელმა ოთარ-ბეგ შერვაშიძემ და მისმა საოჯახო რელიქვიამ – პერგამენტზე გადმოწერილი 1436 წლით დათარიღებული **„ვეფხისტყაოსნის“** უძველესი გამოცემის ხილვამ. აქვე შევნიშნავთ, რომ რამდენიმე წლის წინ კავკასიისა და ანატოლიის კვლევის ცენტრის დამაარსებელი, ცნობილი მეცნიერი, ან გარდაცვლილი გიორგი ქავთარაძე სპეციალურად გაემგზავრა არტაანში კ. ოდიშარიას განცხადების გამო, თუმცა უშედეგოდ დამთავრდა **„ვეფხისტყაოსნის“** ძიების ამბავი (ქავთარაძე, 2001:17).

„ვეფხისტყაოსნის“ ხილვამ კ. ოდიშარიას კიდევ უფრო გაუმძაფრა პოემის მითოპოეტური სამყაროს ყველა გასაღების არტაანის მიდამოებში მოძიების სურვილი. მართლაც, ამ დაუოკებელმა სწრაფვამ შეაძლებინა მას ცალკეული ნიუანსის დამოწმება ადგილობრივთა მეტყველებაზე დაკვირვებით, გმირთა საასპარეზო ადგილების მოძიებითა და მასთან დაკავშირებული გადმოცემების შეკრებით. ამ კუთხით მეტად საყურადღებოა ავტორის მიერ ციხე-სიმაგრეების საკითხის შესწავლა. ავტორის ცნობით, მოსახლეობის მეხსიერებაში ციხე-რაბათი წარმოდგენილია როგორც **მზე-ქალას ციხე** (მზე-ქალა კი ნესტან-დარეჯანთან ჰყავდათ გაიგივებული), ხოლო ქაჯთა სამფლობელო ესაა იმ გვირაბის წყალქვეშა სამყარო, რომელიც პალაკაციოდან (ჩილდირის ტბა) სოფელ ფიქრაშენის ტაძართან ამოდიოდა (ოდიშარია, 2020:125-127). **„ვეფხისტყაოსნის“** მისტიკა ამ ქალაქში იშლება მთელი სისავსით, რომელშიც ავტორმა უმნიშვნელოვანესი დატვირთვა შესძინა იმ სიმბოლოებს, რომლებიც ამ ქალაქის სამყაროსთვისაა დამახასიათებელი. კ. ოდიშარიამ შეძლო პალაკაციოს ტბის კუნძულის გვირაბის სიღრმეში მრავალსართულიანი დარბაზის მოძიება და მისი საკმაოდ დეტალური აღწერა (ოდიშარია, 2020:132-135). როგორც ცნობილია, პალაკაციო

ესაა მხარე ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში, რომელსაც „ჩრდილის“ სახელით მოიხსენებდნენ. საგულისხმოა, რომ არტაანში ნანახი გამოქვაბული, მაღარო აღწერილია „ვეფხისტყაოსანში“, როგორც გადახვენილი ტარიელის საცხოვრებელი ბინა. ასევე საინტერესოა **„მდევათა საჭურჭლე“** – ს საკითხი, რომელიც მდებარეობდა სოფ. სარძევედან 2 ვერსის დაშორებით (ოდიშარია, 2020:128).

არტაანელთა გადმოცემების მიხედვით, პალაკაციოს ტბაზე ძველად ქართველების აგებული ქალაქი ყოფილა, რომელიც წყალს დაუფარავს და შემდეგ იქ ქაჯებს დაუსადგურებიათ. ამ საინტერესო გადმოცემებს მეტ დამაჯერებლობას სძენს ციხის, ტარიელის, მზე-ქალასა და თამარ მეფის შესახებ ორ სხვადასხვა ადგილას ადგილობრივ ინფორმატორებთან – თარხნიშვილთან – სოფელ რაბათში და თემურ-როსტომ ბეგ ხიმშიაშვილთან (ოდიშარია, 2020:132-135) ჩანერილი ლეგენდის ერთგვაროვნობა. ექ. თაყაიშვილის მიხედვით, კუნძული ნაპირებთან შეერთებული იყო ქვის ხიდით და მიუხედავად იმისა, რომ რეგიონში იყო ქაჯთა ციხე და თმოგვი, იგი მაინც უმნიშვნელოვანეს თავდაცვით ცენტრს წარმოადგენდა (თაყაიშვილი, 1909:45-117). მკვლევართა აზრით, კუნძულზე მდებარე ციხესიმაგრის ძველი, ავთენტური, ქართული სახელწოდებაა ტერმინი „თეთრციხე“ (თავაძე, 2018:27; არტაანის..., 2018:31). სამეცნიერო კვლევებით, კუნძულის ტერიტორიაზე გამოვლინდა მრავალი უძველესი **ა რ ტ ე ფ ა ქ ტ ი**. მათ შორის ნეოლითური ხანის ძეგლები. ნაგებობებს შორისაა კრომლეხი (ნეოლითური მეგალითური ნაგებობა – ქვის ფილები წრიული ან ოთხკუთხა). ეჭვი არა არის, რომ აქედან უნდა ყოფილიყო ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. დაფიქსირებულია ყორღანებიც. ჩრდილის ტბის რეგიონის შემთხვევაში, ასეთი გამაგრებული პუნქტები მეგალითური ციხესიმაგრეებია (თავაძე, 2018:46).

ინტერესს იწვევს კ. ოდიშარიას მიერ დახასიათებული სოფელი კუნძულეთი (შდრ. კუნძულეთი-არტაანის..., 2018:137), რომელიც რამდენიმე ნასოფლარისგან შედგებოდა. მაღალი სამეურნეო კულტურის გარდა, არტაანის სოფლებს შორის კუნძულეთს გამოარჩევდა სხვა ფაქტორი – აქ იზრდებოდნენ თურმე საუკეთესო ქართველი მეომრები და მამულიშვილები. არტაანის ამ ნაწილის გამორჩეული სამხედრო-ფიზიკური სამჭედლო (ოდიშარია, 2020:144) თითქოსდა მიმსგავსებულია რუსთველისეულ ქაჯეთის აღწერასთან, რომ ესაა საბრძოლო ხელოვნებით აღმატებული, სალკლდეებში გამაგრებულ კაცთა კრებული, რომელთაც სწორედ ამის გამო ქაჯნი შეარქვეს (შდრ. ხინთიბიძე, 2011-13).

ასე, რომ კ. ოდიშარია არტაანის მხარის შესწავლამ დაარწმუნა, რომ სწორედ არტაანია **„ვეფხისტყაოსნის“** გმირთა სამოქმედო არეალი, რომელიც ადგილობრივ ქართველთა წარმოდგენაში რეალურად, ისტორიული გეოგრაფიის დონეზე არსებული ცალკეული ადგილების (სასახლე, ქაჯეთის ციხე, პალაკაციოს ტბის გვირაბი და სხვა) საფუძველზე აქვთ მოაზრებული. ასევე, მხატვრული სახეები აღქმულია როგორც რეალური პერსონაჟები, რომლებიც პოემაში გადარქმეული სახელებით მოიხსენება. აღნიშნულის დასტურად მოვიშველიებთ ალ. ბარამიძის შეხედულებას, რომ **„ვეფხისტყაოსნის“** ავტორი რეალურ-ისტორიული სამყაროდან იღებდა თავისი დიდებული ნაწარმოების ასაგებად საჭირო საშენ მასალას“ (ბარამიძე, 1958:80).

საქართველოს გმირული ისტორიული წარსულის ნათელი გამოხატულებაა კ. ოდიშარიას მიერ არტაანის თავდაცვითი სისტემის – ციხე-სიმაგრეებისა თუ მათი ნაშთების დეტალური აღწერა და საკმაოდ სწორი კლასიფიცირება, რომელთა საერთო რაოდენობა 100-ს აღემატება. ციხე-სიმაგრეების შესახებ კ. ოდიშარიას მიერ ჩანერილი ხალხური გადმოცემები დასტურია იმისა, რომ მათში **„მოიპოვება არა მცირედი ცნობა მოსახლეობის ძველი ფენების შესახებ“** (შდრ. ჩიტაია, 2022:111).

განსაკუთრებით საინტერესოა ავტორის მიერ იმ რამდენიმე ციხის დახასიათება, რომელთა ლოკალიზაცია და სახელწოდებათა დაზუსტება-გამოვლენა დღემდე საკამათოა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ამ მხრივ გამორჩეულია ქაჯეთის ციხის საკითხი, რომელიც სავსებით შესაძლებელია ყოფილიყო **„ვეფხისტყაოსნის“** **ქაჯეთის ციხის** პროტოტიპი, რასაც ჯერ კიდევ 1943 წ. **ლევონ მელიქსეთ-ბეგი** ვარაუდობდა. კ. ოდიშარიამ შეძლო ეჩვენებინა, რომ ქაჯეთის ციხის სახელწოდება არაა მთლად მეტაფორული შერქმევის შედეგი. ეს მართლა ქაჯის ციხე, შოთას არ მოუგონია (ბერძენიშვილი ნ., 1990:517; შდრ. ნოზაძე, 2024:577).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ქაჯეთის ციხის შესახებ გავრცელებული ვერსიებიდან, თუ რომელს ესადაგება კ. ოდიშარიას მიერ აღწერილი ქაჯეთის ციხე, შესადარებლად გათვალისწინებულია

არა მარტო ციხის გეოგრაფიული მდებარეობა, არამედ შემორჩენილი კომპლექსის სტრუქტურა და მასთან დაკავშირებული თქმულება-გადმოცემები. ყოველივე ამის საფუძველზე, კ. ოდიშარიას ჩანაწერებით ვლინდება მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს, სოფელ საბადურთან, არტაანის ნაქალაქევზე ქაჯეთის ციხის ლოკალიზაციის ავტორისეული ხედვის (ოდიშარია, 2020:138, მარტვილელი, 2020:178) თანხვედრა ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ შეხედულებებთან (ჯავახიშვილი, 1983:57, თაყაიშვილი, 1909:59; გურჯისტანის..., II, 1941:272; ჯიქია, 1958:402-404; კუდავა, 2003; ნიკოლაიშვილი, 2021:651).

კ. ოდიშარიას ცნობით, „ნანგრევების მიხედვით ირკვევა, რომ ქალაქი ძველად მტკვრის გამოღმა ყოფილა, მაგრამ 1878 წ. გადაუტანიათ მტკვრის გაღმა, რასაც ამტკიცებს თვით სახელწოდება – **ძველი და ახალი ქალაქი** (ოდიშარია, 2020:139). რაც შეეხება ციხის სტრატეგიულ მნიშვნელობას, ავტორი დასძენს, რომ ქალაქ არტაანის ციხეს თავისი მნიშვნელობით მთელს ოლქში **პირველი** ადგილი უკავია, თუმცა სხვა შემთხვევაში ციხეს მეორე ადგილსაც ანიჭებს. ავტორის თქმით, მიუხედავად იმისა, რომ ციხე უპატრონოდაა დარჩენილი, დღესაც, ამ **უდიდესი მსოფლიო ბრძოლის ქარტეხილსაც**, ვერა დაუკლია რა მის ბუმბერაზ ციცაბოდ აღმართული კბილებიანი კედლებისათვის (ოდიშარია, 2020:140, მარტვილელი, 2020:179).

არტაანის მიუვალი ციხის შესახებ კ. ოდიშარიას მიერ ჩანერილი მასალების წარმოდგენა, მნიშვნელოვნად გაამდიდრებს მისი შესწავლის წყაროთმცოდნეობით ბაზას. რაც შეეხება ციხის კომპლექსის აღწერის მონაცემთა გამეორებას, იგი ავტორის მიერ ციხის მრავალჯერადი დათვალიერებისა და დეტალური აღწერის ცდას არ უნდა გამორიცხავდეს. საკითხის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, გთავაზობთ ამონარიდებს ციხის აღწერებიდან:

„არტაანის ციხე ვაკეზე დგას. იგი გვერდობად მიდის ნახევარ ვერსის მანძილზე, საიდანაც მისი კედლები ეშვება ქვემოთ, მტკვრის კალაპოტის ღრმა ხევში და იქ მტკვრის პირად უერთდება მეორე კედელს, რომლის გარეთ, მტკვრიდან რამდენიმე ათეული საჟენის ზევით, ორთვალისანი გვირაბია. შიგნით გვირაბში მაღაროებია, რომლის ფართობი 15 კვ. ადლს აღემატება. ზემოდან გვირაბს ფართო, მაგრამ საშიშო გზა ჩამოუდის, რომლის თავი ქვეშ მტკვრის მიუვალ პირით ციხის კარს ადგება. გარეთ, მტკვრის ხეობაში, მრავალი ნანგრევებია ციხისა და სახლებისა, რომელთა მხოლოდ მაღალი კედლებიღა დარჩენილა.

მტკვრიდან ციხის მწვერვალამდე, მე მგონია, ორი ვერსი იქნება. შიგნით ეზო, როგორც ვთქვი, გვერდულად მიდის სამხრეთიდან აღმოსავლეთით და დაყოფილია მაღალი კედლებით რამდენიმე ათეულ ეზოებად. ეზოებში ყველგან მრავლადაა სახლები, ზოგი დანგრეულია და ზოგიც მთელი. ციხის წინ მდგარა დიდი ზომის ეკლესია, მაგრამ დანგრეულა და ნანგრევებიღაა. უკანა ეზოში მტკვრიდან წყლის ამოსაყვანი მილი მოკლე და წითელი თიხიდანაა გამომწვარი, რომელიც, კედლად ჩამოსულ მთას მიკრული, ჩადის მტკვარში და დღესაც დაუზიანებელია.

იქვე მშვენივრად გაშალაშინებული თეთრი დიდრონი ქვის ფიცრებით აგებული აბანოა აუზებით და მაზმაროებით, რომლების ახლოს მილია გაჭრილი ჭუჭყიანი წყლისათვის. ვაკედან ციხეში შესავალ დიდ რკინის კარებს ზევით ჩასმულია მარმარილოს ქვები **ხუცურის** წარწერებით. მაღლა ორი ქვაა მიკრული, ერთი – **არაბული** დამწერლობით, მეორე – **სომხური** წარწერით, რომელიც ახალს ჰგავს. ... აღმოსავლეთისკენ, ციხის ზემოთ, მრავალი ნანგრევია. იქვე მრგვალი, საჟენზე მეტი ფართობის თხელი ქვა გდია, რომელიც შუაზე არის გახვრეტილი. ეს ქვა ძალიან ნააგავს ნისქვილის ქვას. აქ ხშირად შეხვდებით კაცის ძვლებს. ციხეში შესავალი კარი გამოუშენებიათ. მის ზემოთ ადლიანი ზომის ქვაა ჩადგმული არაბული ასოებით შესრულებული წარწერით. ეს ქვა ... ალბათ ახალი ჩადგმულია“... იქვე, ხეობაში, მრავალი ციხე და სახლების ნანგრევებია, რომლის ზოგიერთი კედლები ეხლაცაა (მარტვილელი, 2020:178-179,190). არტაანის მტკვრის ხევი ორი ვერსის სიშორეზე, სოფ. საზარის ახლოს, თავდება დიდი ეკლესიით, რომლის ნანგრევი და კედლები ეხლაც ამაყად დგანან (მარტვილელი, 2020:190).

მართალია, კ. ოდიშარიას ჩანაწერებიდან ჩანს, რომ ქაჯეთის ციხე ეს არის არტაანის ციხე, თუმცა გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ „ქაჯთა ქალაქებს“ (ციხეებით) და „გმირთა ნაკვეთებს“ ძველ საქართველოში ეძახდნენ უძველეს ცენტრებს, კერძოდ, ციკლოპურ ნაგებობებს, რომელთა ანალოგიებს ჩვენ იმავე ურარტუში ვპოულობთ“ (ჯანაშია, II, 1952:12,285). აქედან გა-

მომდინარე საფიქრებელია, რომ ქაჯთა ციხის სახელწოდებით შესაძლოა თვით არტაანშიც ყოფილიყო სხვა ციკლოპური ნაგებობაც. არტაანის რაბათის – ქაჯეთის ციხის უდიდეს გავლენაზე ისიც უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ ადგილობრივთა ცნობით კ. ოდიშარიას არტაანის მხარეში უძლეველ, მიუვალ ქაჯეთის ციხის სახელწოდებით სოფელ მერდენეჟის მიდამოებში არსებული **ქორ – ოღლის ციხეც** (ნ.ჩ. ქოროღლი ანუ ბრმის შვილი) დაუფიქსირებია (ოდიშარია, 2020:154, მარტვილელი, 2020:190; შდრ. ხუციშვილი, 2021:72). შესაძლოა ამავე საფუძველზე ეწოდებინა ვახუშტი ბატონიშვილს ქაჯეთის ციხე ახლანდელი ციხისძირისთვის (ქობულეთი), თუმცა არ ჩანს ვახუშტისგან, არტაანში ანალოგიური სახელწოდების ციხის უარყოფა (შდრ. ბაქრაძე, 1987:21).

უკანასკნელი კვლევების მიხედვით მიჩნეულია, რომ „სამშენებლო ტექნიკითა და არქიტექტონიკით ციხე IX-X საუკუნეებში უნდა იყოს აგებული“ (არტაანის., 2018:34).

ძალზედ საინტერესოა კ. ოდიშარიას მიერ მოპოვებული მასალა ჩილდირის ციხის შესახებაც. ჩრდილი აბოცისა და პალაკაციოს ერთობლიობაა. ქალაქი ჩილდირი თურქეთში არტაანის პროვინციის ჩილდირის რაიონშია, რომელიც ატარებს იქვე არსებული ჩილდირის (ჩრდილის) ტბის სახელწოდებას. დასახლებული პუნქტის ძველი ქართული სახელწოდება იყო ძურძნა. ანალოგიურად, ზურზუნის – ძურძნის ახლოს და მის ჩრდილოეთით მდებარეობდა ს. ჯიქიას მიერ აღწერილი ჩილდირის ციხე, რაბათიც (გურჯისტანის... 1941:402-404). საგულისხმოა, რომ კ. ოდიშარიას, ქართული ისტორიისა და კულტურის დიდ ჭირისუფალს, შემოაქვს ამ ციხის სრულიად განსხვავებული სახელიც – **მზე-ქალას ციხე**. მთავარი მაინც ისაა, რომ აღნიშნულ ციხესთან დაკავშირებით, კ. ოდიშარიას მზე-ქალას ციხე წარმოდგენილი აქვს როგორც „ვეფხისტყაოსნის“ პერსონაჟების ერთ-ერთი მთავარი სამოქმედო არეალი.

კ. ოდიშარიას აღწერით დაბა ზ უ რ ზ უ ნ ა ს ზევით, მთის წვერზეა სოფელი რაბათი, სადაც თარხნიშვილები-გლეხები და თარხან-მოურავები ცხოვრობდნენ. „სოფელი რაბათი მაინცდამაინც არაფრითაა შესანიშნავი, მხოლოდ აქაა **ციხე მზე ქალად** წოდებული. გვირაბი შედის ციხეში – თეთრია, ხუროთმოძღვრული ხელოვნებით აშენებული. ქვეშ ციხეს სამი მდინარე ჩამოუდის: მტკვარი – არტაანიდან მარჯვნივ, წყაროსმანი და თეთრი წყარო. აქაა ძვირფასი აბანო წითელი მილებით. გალავნის კედელზე მიდგმული სახლები (4-5 საჟენ სიმაღლეზე) ალბათ ჯარის მეთაურთა საცხოვრებელი ბინები იყო. ეზოში თეთრი ორსართულიანი სახლი დგას... ეტყობა, ეს სახლი მეფის ან სპასალარის საცხოვრებელი უნდა ყოფილიყო. სამხრეთის კედელზე მიშენებულია სამსართულიანი სახლი, შიგნით ჩაყოლებულია 40 ოთხკუთხა უჯრებით“ (ოდიშარია, 2020:124-125). კ. ოდიშარიას ადგილობრივებისგან – თარხნიშვილისა და იბრაჰიმ-ბეგ სულხან მოურავისაგან ჩაუწერია გადმოცემა ციხის შესახებ, რომ როდესაც საქართველო დიდი იყო, ეს ციხე თამარს აუგია (ოდიშარია, 2020:126). თამართან ჩამოსულა თავისი ბიძაშვილი ტარიელი საცოლესთან – **მზე-ქალასთან** ერთად (ოდიშარია, 2020:124-130), რომელიც პალაკაციოს ტბის ქვეშ გვირაბში მცხოვრებ **ჯადოსან** ქაჯთა მეფეს მოუტაცნია და, რადგან, წყლის ქვეშ გვირაბში ადამიანი ვერ იცხოვრებდა, ამიტომ მზე-ქალა ფადიშაჰის სასახლეში გამოუკეტავს, რის გამოც რაბათის ციხეს შერქმევია **მზე-ქალას** სახელი (ოდიშარია, 2020:124-125, 127). არტაანელები სწორედ ამ მოვლენას უკავშირებენ თამარ მეფის გარდაცვალებას, რაც წარსულის ნათელი ფურცელია თამარ მეფის ხსოვნისადმი უსაზღვრო პატივისცემისა. კ. ოდიშარიას ჩანაწერებიდან ჩანს, რომ „**ვეფხისტყაოსნის**“ მთავარი გმირები დიდ პატივს მიაგებენ თამარ მეფის ხსოვნას, რომლებმაც შეჰფიცეს, „...ყოველ წელს აქ ჩამოსულიყვნენ, ეკოცნათ მისი ნაკვალევი მიწა და თამარისთვის ელოცათ – ღამით 30 აპრილს 1 მაისის გარიჟრაჟამდე (ოდიშარია, 2020:130). როგორც ცნობილია, ქართულმა ეკლესიამ თამარი წმინდანად შერაცხა და მისი ხსენების დღედ 1 (14) მაისი დააწესა.

ამრიგად, კ. ოდიშარიას საქველმოქმედო საქმიანობის პარალელურად დასახული მიზანი, შოთა რუსთაველის მშობლიური ადგილის მოძიება, არტაანის მხარის კომპლექსური შესწავლის ფონზე წარიმართა. შოთა რუსთაველის მესხურ წარმომავლობაში ავტორს განსაკუთრებული დამაჯერებლობა შემატა „ვეფხისტყაოსნის“ უძველესი ტექსტის მოძიებამ, ადგილობრივთა მეტყველების თავისებურებამ, პოემის პერსონაჟთა სახელებისა და მათი სამოქმედო სამყაროს რეალურმა აღქმამ (ციხე, სასახლე, ტბა, გვირაბი, მალარო). ამასთან, კ. ოდიშარიას ჩანაწერებში ნაჩვენებია არტაანის ქართველთა ეროვნული ცნობიერება, საუკუნეების განმავლობაში ადგილობრივთა მეხ-

სიერებაში ღრმად ჩაბეჭდილი წარსულის არაერთი რეალური ისტორიის ხსოვნა, ისტორიულ პიროვნებათა-მეფე თამარის, ლაშა-გიორგის ცხოვრებასთან დაკავშირებული სიახლეები, საისტორიო ხასიათის წარწერები, ისტორიული გეოგრაფიის, უცნობი ქართული ტოპონიმების, მასთან დაკავშირებული თქმულება-გადმოცემების, რამდენიმე ახალი ისტორიულ-კულტურული ძეგლის, გზებისა და მაგისტრალების ფიქსაცია ხელს შეუწყობს არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხის ახლებურად დანახვას, არტანის მხარის შესახებ სხვადასხვა ტიპის გზამკვლევისა თუ ტოპოგრაფიული რუკის შედგენას, „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი ტექსტის მოძიებას, საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობითი ბაზის გაფართოებასა და ეროვნული ისტორიოგრაფიის ცალკეული პრობლემის ახლებურად გაშუქებას. გარდა ამისა, კ. ოდიშარიას არტაანული ჩანაწერების გამოქვეყნება და მისი პოპულარიზაცია მნიშვნელოვნად შეუწყობს ხელს თურქეთის რესპუბლიკაში მცხოვრებ ქართველებში ქართული კულტურული მემკვიდრეობის მოვლა-შენარჩუნების პასუხისმგებლობასა და მისი ადგილის სწორად გააზრების პრობლემას მულტიკულტურულ სამყაროში.

გამოყენებული წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა:

1. არტანის ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები („საფორტიფიკაციო, საკულტო, საკომუნიკაციო და საყოფაცხოვრებო არქიტექტურის ნიმუშები“), ავტორთა ჯგუფი – თამაზ ფუტყარაძე, შოთა მამულაძე, კახა ქამადაძე, ელგუჯა მაკარაძე, თემურ ავალიანი, ემზარ კახიძე, მერაბ ფუტყარაძე, ნოდარ შოშიტაშვილი, ნინო ოქროსცვარიძე, ციური ქათამაძე, ქეთევან ფუტყარაძე. გამომც., „უნივერსალი“, თბ., 2018
2. ბავრელი ს., პატარა შენიშვნები არტაანზედ (წერილი რედაქტორთან), გაზ. „დროება“, 20, ლეინობისთვე, 1878, №212
3. ბაქრაძე დიმიტრი, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გამომც., „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1987
4. ბარამიძე ალ., „შოთა რუსთაველი“, მონოგრაფიული ნარკვევი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1958
5. ბერძენიშვილი დ., ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე, „ანდრია პირველწოდებულის გზის მკვლევარი ექსპედიციის“ სრული ანგარიში, გამომცემლობა „უნივერსალი“ თბ. 2009
6. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, გამომც. „მეცნიერება“, თბილისი, 1990
7. გურჯისტანის ვილაიეთის., 1941: – „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“/ ნიგნი II, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ; თარგმანი. საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის გამომც., თბილისი, 1941
8. თავაძე ლერი, თეთრციხე (ციხე-სიმაგრე და კოშკი), საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, შრომები, XIII, თბ., 2018
9. თაყაიშვილი, 1938: – თაყაიშვილი არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელი, პარიზი, 1938
10. თაყაიშვილი, 1909: Такайшвили Е., Материалы по археологии Кавказа собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества, вып. XII, Москва, 1909
11. კუდავა, ბ. კუპატაძე, გ. საითიძე, ჯ. სამუშია. სამეცნიერო ექსპედიცია ართვინის, არდაჭანის, ყარსისა და არზრუმის ვილაიეთებში (2003 წლის 15-29 აგვისტო)
12. მარტვილელი კ., (კ. ოდიშარია), „არტაანის ქართველი მაჰმადიანები“/„კონსტანტინე ოდიშარიას წერილები გაზეთ „საქართველოდან“ (შენახულია სტამბოლის ქართული საგანის ბიბლიოთეკაში) (წერილები სტამბოლის ქართული საგანიდან) II, 2020:157-208), შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ბათუმი, 2020
13. ნიკოლაიშვილი დალი, სართანია დავითი, უჯმაჯურიძე ავთანდილი, კირთაძე დარეჯანი, კვეტენაძე მანანა, მესხეთი ოსმალური დავთრების მიხედვით, გამომც., „უნივერსალი“, თბ., 2021
14. ნოზაძე ვიკტორ, ტომი V, ვეფხისტყაოსნის ღმრთისმეტყველება, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად (გურამ შარაძის საერთო რედაქციით), გამომც., „ფავორიტი სტილი“ თბილისი, 2024

15. ოდიშარია კ., არტაანის მხარე (ისტორიულ-გეოგრაფიული და სტატისტიკური მასალები), რვეული I-„კონსტანტინე ოდიშარიას დღიურები არტაანის მხარეში მოგზაურობის შესახებ (წერილები სტამბოლის ქართული საგანიდან II, 2020:110-156), შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ბათუმი, 2020
16. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, (XV-XVI სს.), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბილისი, 1961
17. სიხარულიძე ფ., მასალები სამხრეთმცოდნეო ექსპედიციათა ისტორიისათვის (კონსტანტინე ოდიშარია (მარტვილელი) სამხრეთ საქართველოში მოგზაურობის ჩანაწერები), ბათუმის შ. რუსთაველის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტი, შრომები II, ბათუმი, 1998
18. ფრონელი ალ., დიდებული მესხეთი, №5, ქ. გორი, ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა „ქართლი“, 1914
19. ფუტყარაძე ე., მალაყმაძე რ., ფუტყარაძე შ., კ. ოდიშარიას არტაანში მოგზაურობის დღიურების მნიშვნელობა, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია -შავიზღვისპირეთი ცივილიზაციათა გზაჯვარედინზე,
20. ფუტყარაძე შ., კ. ოდიშარიას ცნობები ისტორიული ტაო-კლარჯეთის შესახებ, წერილები სტამბოლის ქართული საგანიდან, ტომი II, გამომც., „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი, 2020
21. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1955
22. ქავთარაძე გიორგი, სამი ფურცელი ანატოლიური დღიურიდან, გაზ., „ლიტერატურული საქართველო“, 2001 წლის 2 და 9 ნომბერი
23. ჩიტაია გ., შრომები (შრომები ხუთ ტომად), ტ. II, გამომც., „მერიდიანი“, თბ., 2022
24. ხინთიბიძე ე., „ისევ ვეფხისტყაოსნის ქაჯეთის შესახებ“, ჟურნალი „ქართველოლოგი“, – გამომცემელი “ქართველოლოგიური სკოლის ცენტრი” (თსუ) – 2011-2013 წწ.)
25. ხუციშვილი, თეიმურაზ, გოზალიშვილი, ბებურ იმედაშვილი, ანა კოლუაშვილი, შალვა მაისურაძე, დავით წიქარიშვილი, ლევან. „ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევ ექსპედიციების ანგარიშები“ – გამომც., „კავკასიის უნივერსიტეტი“, თბილისი, 2021
26. ჯავახიშვილი, ივ. თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, გამომც., „მეცნიერება“, თბილისი, 1983
27. ჯანაშია, შრომები, II, 1952, გამომც., საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბილისი, 1952
28. ჯაფარიძე ანანია, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, გამომც., „ალილო, თბ., 2009
29. ჯიქია სერგი, გურჯისტანის ვილაიეთის., 1958: – „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, ნიგნი III, გამოკვლევა: 1, ხელნაწერის აღწერილობა 2. შენიშვნები ტექსტის გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის გამომც., თბილისი, 1958
30. Садовский К. Посховский участок Ардаганского округа (Карской области). СМОМПК, Вып. V, Тифлис, 1886.
31. ინტერნეტ-რესურსები: ინგოროყვა; დავით სასუნცი, 1939-<https://www.scribd.com/document/704025359/bagratienebigoogle.com/search?>